

Yayına Geliş Tarihi: 30.02.2025

Yayına Kabul Tarihi: 05.05.2025

Bu makale için kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm)

Öktem, Ahmet Can, “Kitap Tahlili: Musa Dağı Ermenileri, 1915–1939: Bir Ayaklanma ve Kaçış Hikâyesi”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 77 (2025): 225-232

Kitap Tahlili

MUSA DAĞI ERMENİLERİ, 1915–1939: BİR AYAKLANMA VE KAÇIŞ HİKÂYESİ

(THE ARMENIANS OF MUSA DAGH, 1915-1939:
A STORY OF INSURGENCY AND FLIGHT)

Ahmet Can ÖKTEM*

Yazar: Dr. Kemal Çiçek

Başlık: Musa Dağı Ermenileri, 1915–1939: Bir Ayaklanma ve Kaçış Hikâyesi

Yayınevi: Lexington Books, 2020

ISBN: 978-1-7936-2916-6

Dil: İngilizce

Sayfa Sayısı: 119

Özet: Werfel'in romanı, 1915'in ortasında Musa Dağı Ermenilerinin Osmanlı ordusuna karşı sözde kahramanca başkaldırışının hikâyesini anlatmaktadır. Çalışmasını, Werfel'in hikâyesinin bir eleştirisi olarak değil, vuku bulanların tarihinin yeniden inşası şeklinde tanımlamış olan Dr. Kemal Çiçek, çok sayıda kaynak kullanarak Musa Dağı İsyanının, öncesinin ve sonrasının çeşitli yönlerini analiz etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Musa Dağı İsyanı, Kemal Çiçek, Franz Werfel, Musa Dağı'nda 40 Gün romanı, Türk-Karşıtı Propaganda, Ermeni Terörü, 1915 Olayları

* ORCID: 0000-0001-8627-7665
Bağımsız Araştırmacı

Abstract: *Werfel's novel tells a story of the supposedly heroic uprising of the Musa Dagh Armenians against the Ottoman army in mid-1915. Describing his study not as a critique of Werfel's story but as a reconstruction of the incident's history, Dr. Kemal Çiçek analyzed various aspects of the Musa Dagh Revolt, its causes and aftermath, using a wide range of sources.*

Key Words: *Musa Dagh Revolt, Kemal Çiçek, Franz Werfel, The Forty Days of Musa Dagh novel, Anti-Turkish Propaganda, Armenian Terrorism, 1915 Events*

Giriş

Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi'ne bağlı Tarih Araştırma Enstitüsü Başkanı ve “Emeritus” Profesör olan Dr. Kemal Çiçek, okuyucuya anlaması kolay ve okuması zevkli, çok boyutlu bir tarihsel analiz çalışması sunmaktadır. Bu değerli eseri çok sayıda tarih profesörü tarafından takdir görmüştür. Kitabın ilk sayfası ve arka kapak sayfasında çeşitli tarihçi profesörlerin çalışma için yazmış oldukları övgüler bulunmaktadır. Kitapta, isyan olaylarının öncesi ve sonrası, Osmanlı ve İtilaf Devletlerinin faaliyetleri, Ermeni halkının ve isyancıların eylemleri ayrıntılı bir şekilde anlatılmakta, farklı kişilerin (yabancı diplomatlar, din adamları, bazı isyancı Ermeniler gibi) ifadelerine yer verilmektedir. Ayrıca, çalışmada Türk, Ermeni ve başka yabancı tarihsel kaynaklar kullanılarak, Eric Feigl, Edward Erickson, Maxime Gauin, Yücel Güçlü gibi çeşitli tarih araştırmacılarının açıklamaları sunulmuştur.

Çiçek, kitabının giriş ünitesinde çalışmasının temel konularının başında yer alan Ermeni yanlısı Avusturyalı Yahudi yazar Franz Werfel ve 1933 tarihli “*The Forty Days of Musa Dagh*” (Musa Dağında 40 Gün) romanı hakkında birçok ilginç açıklama ve alıntı paylaşmıştır. Werfel’in romanının propaganda ile tarihsel analiz arasındaki çatışmaya örnek teşkil ettiğini anlatmıştır. Werfel’in çok satan bu kitabı, Musa Dağı konusunda propaganda anlatısının ve aynı kitaptan uyarlanan filmlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Franz Werfel’in Romanı ve Ermeni Propagandası

Werfel’in romanı, 1915’in ortasında Musa Dağı Ermenilerinin Osmanlı ordusuna karşı sözde kahramanca başkaldırışının hikâyesini anlatmaktadır. Werfel’in kaynakları incelendiğinde, siyasi güdüyle kitabını hazırlamış olduğu ve ağırlıklı olarak propaganda malzemesine ve Musa Dağı olayından sağ kalan Ermenilerin ortak hafızasına dayandığı görülmektedir. Çiçek ayrıca Werfel’in Musa Dağı Ermenilerinin hikâyesi konusundaki bilgisinin, kendisine kütüphanelerine tam erişim izni vermiş olan Ermeni Mikhitarist Başrahip Mesrob Habozia ve Peder Aginian ile yapılan görüşmelere dayandığı izlenimi verdiğini belirtmiştir. Werfel’in romanı yalnızca söyleşilere dayanmıyor. Ermeni yanlısı ve Türk düşmanı olarak tanınan Alman misyoner Johannes Lepsius’un özel belgelerini de kullanmıştır. Werfel’in hikâyesini geliştirmek

için yararlandığı bir diğer kaynak da sahteliği kanıtlanmış Naim Andonyan'ın belgeleridir (ss. 1-2).

Çiçek, çalışmasının girişinde Werfel'in yazar Vartkes Aharonian ile yapmış olduğu bir söyleşide "Tarih gerçekten daha fazlasıdır, çünkü bir destan hayal gücü ile renklendirilmiş gerçeği yansıtır. Gerçek bir şair tarafından yazılan bir destan, bir tarihçi tarafından hazırlanan bir tarihi kaynağa kıyasla daha fazla gerçeklik içerir" (s. 1) şeklindeki yorumunu ekleyerek, hem yazarın, hem de bu kitap ile 1915 iddialarını destekleyenlerin yaygın ve tarihsel analize ters düşen zihniyetine dair fikir vermektedir.

Çiçek, Werfel'in romanını hikâyesine inanarak yazdığını belirtmiştir. Diğer taraftan, Avusturyalı tarihçi Eric Feigl uzun zaman önce Werfel'in kaynağının gerçekliği konusunda hiçbir fikri olmadığını ileri sürmüştür. Feigl, Werfel'in "başlangıçta bunu iyi niyetle yaptığını ve sahte belge ile kandırıldığını anladığında artık çok geç olduğunu" belirtmiştir. Werfel, Ermeni misillemesinden korktuğu için hatasını açıkça kabul etmeye dahi cesaret edememiştir. Dolayısıyla Feigl, Werfel'in yazdıklarının doğruluğuna tam olarak ikna olmadığını ileri sürmüştür. Feigl ayrıca Abraham Sever'in (Haham Albert Amateau) şu ifadesini paylaşmıştır: "... Ölümünden önce Werfel bana kitabı yazdığından ötürü ve Ermenilerin kendisine yutturduğu birçok yalan ve uydurma için utanç ve pişmanlık duyduğunu söyledi. Ancak Taşnak teröristleri tarafından öldürülmekten korktuğundan bunu açıkça itiraf etmeye cesaret edememişti." (ss. 2-3)

Kitabın ilk baskısında "Bunu Türklere karşı kullanmayın" notunun yer aldığından bahsedilmiştir. Feigl, Werfel'in kitabının "tam bir derleme sürecinden" geçtiğini, Ermenilerin ve destekçilerinin kitabı "okuyucunun veya herhangi bir tarihçinin zihninde şüphe yaratabilecek tüm pasajlardan temizlediklerini" yazmıştır. (ss. 3-4)

Werfel'in bir röportajında, romanın gerçekliği ve hakkaniyetine dair bir soru üzerine yapmış olduğu aşağıdaki yorum, okuyucunun romandaki iddiaları değerlendirirken akılda tutması gereken türden bir açıklama niteliğindedir:

"Ben asla araştırma yapmam... Musa Dağı'nda 40 Günü'nü yazdığımda küçük bir dükkâncıyı anlattım ve daha sonra Ermeniler bana gelip onu nereden tanıdığımı sordular. O gerçek bir karakter değildi, hayaliydi.

Ama Ermeniler çok memnun oldular ve beni kendilerinden biri gibi karşıladılar. Ermeniler hakkında pek bir şey bilmiyordum. Yazdığınız herhangi bir konuda çok fazla araştırma yapmanın iyi bir fikir olduğunu düşünmüyorum. Zihin çok fazla ayrıntıyla karmakarışık hale gelir. Konu hakkında yeterince bilgi sahibi olmalısınız, ama çok fazla değil.” (s. 5)

Musa Dağı İsyanı, Öncesi ve Sonrası

Musa Dağı İsyanı, Ermeni anlatısında kullanılan çeşitli konulardan biridir. Teslim olmayı ve uzlaşmayı reddetme, kışkırtma eylemlerinde bulunma, ulaşım ve haberleşme araçlarına sabotaj, İtilaf donanması için casusluk yapma (s. 55), vergi ödemeyi reddetme ve vergi toplayıcısına suikast planlama (s. 52), yangın çıkarma, kadın ve çocukları bombalamaya engel olmak amacıyla etten kalkan olarak kullanma (s. 33) isyancıların terör faaliyetleri arasında yer almıştır. Ayrıca, 1906'daki bir Osmanlı kabine toplantısında hükümet, güvenliği artırmak ve Ermeni isyancıların gasp ve silahlanma iddialarını daha derinlemesine araştırmak üzere vilayetlere yeni talimatlar göndermeye karar vermiştir. Bu toplantıda öne sürülen ciddi iddialardan biri, isyancıların ordunun gıda kaynaklarına zehir katmayı planladıkları olmuştur (s. 53).

İsyancı Musa Dağ Ermenileri, Zeytun, Van, Şebinkarahisar ve Urfa ayaklanmalarından cesaret almışlardır. Ayrıca, Musa Dağı isyanı, Urfa Ermenilerini teşvik etmiştir (s. 29). Musa Dağı bölgesinde Hınçak, Taşnak ve Ramgavar partilerinin uzantıları kurulmuş ve bölgede yüzyıllardır hüküm süren barış zedelenmiştir. Bu uzantılar, Erzurum ayaklanmasının başladığı 1890'lardan itibaren “Ermeni Davası” adını verdikleri davanın hizmetinde üye ve sempatizan toplamaya başlamıştır (s. 48). Musa Dağı'nda isyan etmeyi seçen Ermenilerin ifadelerinden, bölge sakinlerinin 1895 Zeytun isyanına katılmış olan Hıdır Bey ve Ağassı Tursargsyan gibi bazı Hınçak liderleri tarafından isyana teşvik edildikleri ortaya çıkmaktadır (ss. 58-59). İsyan döneminde yaklaşık 7 yaşında olmasına rağmen, isyancıların amaçlarının farkında olan Ermeni isyancı Haroutune Boyacıyan'ın anılarında yazmış olduğu aşağıdaki yorumu dikkat çekicidir:

“1895 yılı civarında bazı Ermeni devrimciler Akdeniz'den köylerimize ulaşmışlardı. Bölgedeki önde gelen köylülerle temasa geçtiler ve köylerinin arkasındaki dağların mükemmel bir savunma

sağlayabileceğini ve Akdeniz'in Türk vahşetinin bölgemizi tehdit etmesi durumunda bize yardımcı olabilecek dış dünyayla olası temas yollarına bir çıkış sağlayabileceğini fark etmelerini sağladılar. Musa Dağlılara bağımsızlık ve kendini koruma ruhunu aşlamayı kesinlikle başardılar.” (s. 49)

Ayrıca, Osmanlı valisinin barışçıl bir çözümü kabul etmeye davet eden mektubundan sonra dahi Ermenilerin teslim olmayı reddettiklerini anlatan Boyacıyan'ın “Ermeni ruhu uyandırılmıştı ve hiçbir koşul altında teslim olunmayacaktı. Ya mucizevi bir kurtuluş ya da onurlu bir ölüm olacaktı!” (s. 58) ifadesi, benzer şekilde okuyucuya radikal milliyetçi Ermeni zihniyeti konusunda fikir veren yorumlardan biridir.

Kendi çıkarları doğrultusunda Ermenilere bağımsızlık sağlamayı amaçlamış olan İngiltere ve Rusya, Osmanlı bölgesindeki konsoloslukları üzerinden her türlü yollarla Osmanlı'ya karşı Ermenileri silahlandırmaya ve isyana teşvik etmeye çalışmışlardır (s. 19). Ocak 1915'te İtilaf Devletlerinin operasyonları yoğunlaşmış ve Ermenilerin İtilaf Donanmasıyla iş birliği düzenli bir hal almıştır. Musa Dağı isyanı üzerine detaylı araştırmalar yapan Amerikalı askeri tarihçi Edward Erickson, Ermeni isyancılarının Musa Dağı bölgesindeki yaygın faaliyetlerinin ve İtilaf Kuvvetleriyle olan yakın iş birliğinin Birinci Dünya Savaşı'nın öncesinde mevcut olduğunu ifade etmiştir. Erickson, Aralık 1914'te İtilaf donanma faaliyetlerinde bir artışın yaşanmış olduğunu ve İngiliz çıkarma birliklerinin Ermeniler tarafından sevinçle karşılandığını belirtmiştir. Diplomat-Araştırmacı Yücel Güçlü, Musa Dağı Ermenilerinin İtilaf Kuvvetleriyle, özellikle İngiliz Donanmasının Orta Doğu istihbarat bölümüyle iş birliği halinde olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, Fransız Tarihçi Maxime Gauin, Fransız Ordusunun Musa Dağı'ndaki isyancı Ermenileriyle iş birliği amacıyla İskenderun'a bir saldırı planladığını yazmıştır (s. 47).

Çiçek aynı zamanda Musa Dağı Ermenilerinin İtilaf güçleri tarafından kurtarılmalarından sonra gerçekleştirenleri ve Fransız Ordusunu desteklemiş olan Ermeni Doğu Lejyonunu da incelemektedir. 1916 tarihli bir rapora göre, isyandan sonra İtilaf donanması tarafından Mısır'daki Port Said kampına götürülmüş olan Ermenilerden Musa Dağı isyanının eski liderleri ve destekçilerinin birçoğu Türklere karşı mücadelenin yeniden başlaması için ısrar etmişlerdir (s. 82). Musa Dağı isyanından İtilaf Kuvvetleri tarafından kurtarılan Ermeniler, Büyük Savaş'ın sona ermesinden sonra evlerine

dönmüşlerdir. Ancak, Musa Dağı'na dönüşleri onlar ile bölge Müslümanları arasında olaylara sebep olmuştur. İsyancı Ermeniler arasından Hovhannes İpredjian onların bölgeye dönüşünün bölge Müslümanları için trajik sonuçlar doğurduğunu belirtmiştir. Ermenilerin savaşı durduğu yerden devam ettirmek için döndükleri ortaya çıkmaktadır (s. 92).

Osmanlı Devleti'nin Faaliyetleri

Osmanlı kaynaklarının incelenmesi, romandaki olayların tasvirinin Osmanlı arşiv kaynaklarıyla ve yabancı arşivlerle uyuşmadığını ortaya koymaktadır. Sözde savunmanın hayatta kalan Ermeniler tarafından oldukça abartıldığı görülmektedir. İsyanı bastırmaya katılan Osmanlı askerlerinin sayısı ve iki taraf arasındaki çatışmaların şiddeti gerçeği yansıtmamaktadır. Ayrıca isyanın 40 gün değil, 53 gün sürmüş olduğu yazılmıştır. Rachel McGinnis Kirby, mücadelenin uzunluğunun, bu sayının İncil'deki zengin çağrışımlarından yararlanmak için bilerek değiştirildiğini vurgulamıştır (s. 4).

Kitapta sunulan çeşitli bilgiler, Musa Dağı'ndaki isyancı Ermenilerin amaçlarının kendilerini savunmak değil, İtilaf Kuvvetleri ile iş birliği yapmak ve onların müdahalesini sağlamak olduğu yönündedir (ss. 72-74). İsyanla ilgili telgraflar, olayın Osmanlı ordusuna karşı kahramanca bir savunma olarak değil, İtilaf kuvvetlerinin Samandağ kıyılarına karada ve denizde çıkarma yapmasını kolaylaştırmayı amaçlayan bir isyan olarak nitelendirmektedir. Şebinkarahisar'da olduğu gibi, Osmanlı ordusu isyanı barışçıl bir şekilde halledilebilecek yerel bir olay olarak ele almıştır. İstanbul isyandan çok rahatsız olmamış ve az ilgi göstermiştir. Mevcut telgraflar ayrıca yerel Osmanlı yetkililerinin isyancılarla her zaman temas halinde olduğunu ve özellikle sivillere zarar vermekten kaçındığını göstermektedir. Bu aynı zamanda isyancılara yönelik nihai saldırının neden ertelendiğini ve ordunun neden ağır silahlarla müdahale etmediğini de açıklamaktadır (ss. 68,71-72,103-105).

1890'lardan itibaren bölgeden zaman zaman olaylar rapor edilmiş olmasına rağmen, valilik ve Osmanlı ordusu müdahale etmekten kaçınmış, çünkü hükümet bu silahlı grupların harekete geçmeden önce bir bahane aradıklarına inanmıştır. Osmanlıların yürütmüş olduğu soruşturmaya göre, Samandağ bölgesindeki isyancıların sosyalist Hınçak lideri Baron Ağası, Ermeniler ile Müslümanlar arasında düşmanlık tohumları ekmeyi amaçlamıştır (ss. 50-51).

Osmanlıların Musa Dağı Ermenilerine merhamet gösterip, teslim olmalarını talep etmiş olduğu ve operasyon sırasında kayıpları önlemek amacıyla oldukça dikkatli hareket etmiş olduğu açıklanmaktadır (ss. 68, 71-72). Osmanlı yerel yetkilileri, kilise liderlerini ve rahipleri beladan uzak durmaları konusunda uyarmış, yerel halk devlete ve hükümete sadık kalacağına söz vermiştir (ss. 52-53).

Kapsamlı Bir Tarihsel Analiz Ve Akademik Literatüre Değerli Bir Katkı

Derin araştırma ve belgelerden yararlanılarak ortaya çıkarılan kapsamlı tarihsel analizin bir ürünü olan bu değerli kitap, romanın tarihi gerçekleri saptırarak kurgulanan Musa Dağı anlatısı karşısında gerçekleri ortaya koymaya çalışan ilk eserdir. Tarihsel analiz alanında değerli bir katkı niteliğindedir. Ermeni iddialarına (I. Dünya Savaşı, Ermeni milliyetçiliği, isyanları ve propagandası) karşı 1915 olayları konusunda aydınlanmak isteyenlerin mutlaka okuması gereken kitaplar arasında yer alır. Kemal Çiçek bu çalışmayı, Werfel'in hikâyesinin bir eleştirisi olarak değil, vuku bulanların tarihinin yeniden inşası şeklinde tanımlamıştır (s. 104).

Werfel'in bir şairin destanı ile bir tarihçinin çalışmasının gerçekliğini kıyaslayan sözü yanlıştır. Ancak, bu sözü insanın aklına yaygın bir eğilimi getirmektedir. O da propagandanın hakikatten daha “inandırıcı” gelmesidir. İnsan tabiatı, duygulara, milliyetçiliğe, olumsuz önyargılara hitap eden propagandaya yönelmeye meyillidir. Werfel'in kitabı gibi tarihi saptıran ve güvenilir kaynaklara dayanmayan çalışmalar her ne kadar gerçeklikten uzak olsa da, çok sayıda insan böyle çalışmalardaki propagandayı “gerçek” olarak görme eğilimindedir. Dolayısıyla, siyasi güdüyle hareket eden bir şairin, tarafsız bir tarihçiden daha ikna edici olması mümkündür ve şairin eseri bir tarih çalışmasından daha fazla “algılanan gerçeklik” içerebilir.